

Stephan Wackwitz „családregény” műfaji elnevezéssel illeti könyvét. A fogalmat Freudnál találta, igaz, ott a fogalom a pubertáskori neurotikus viselkedéssel összefüggésben bukkan föl. Freud szerint: „*A tudatos emlékezésben ritkán, de a pszichoanalízisben bizonyíthatóan ott van a szülőktől való elidegenedés következő foka, amelyet »a neurotikusok családregényének«* nevezhetünk. Ugyanis a neurózis, valamint minden különleges adottság lényegéhez hozzátartozik az a különleges fantáziatevékenység, amely először a gyermeki játékban nyilatkozik meg, és amely a prepubertástól kezdődően magáévá teszi a családi viszonyok témáját. Jellemző példa erre a tevékenységre az álmodozás.” Freud azokra a kamaszokra gondolt, akik földesurakat és hercegnőket álmodnak maguknak a szüleik helyére, hogy ezzel is fokozzák saját jelentőségüket. Freud nem sejtette, hogy lesznek családregények, amelyek náciokról és áldozataikról fognak szólni. Ezek a fantáziák is azt a célt szolgálják, hogy gazdagítsák az ént: az unalmas jelenbe a család által közvetített, lényegesen izgalmasabb múltat vetítik.

Rába György

BÁBSZÍNHÁZ

A színpad alatt
kulisszák mögött
a kéz az alkotó
hatvankilónyi létnek
a sorsát mozgató
ebből ugyan mit észlel
a közönség naiv
csak azt mire a látszat
cselekménye hív
együgyű Vitéz László
két kézre serpenyővel
sárkánya ellen vív
amíg összenyaklik
ádáz ellenfele
maga is elhanyaglik
pusztul vele
pedig mit is akar
a mozgató a kar
amikor kiszáll
a fényes muriból
koldus vagy király
nem veszed soha észbe
azt hiszed csupa tréfa
az előadásnak vége

AMI MARADT

Forog oldalra hasra
ez az aludni készülő
forgatja nyárson
az évnívő
mi lesz belőle
ha lesz-e
akitől kődobásnyira
immár a messze
hisz nem kell neki távcső
hogy látva lássa
terjed de meddig
szemhatára
és mennyi és mi
amire számít
akit a másnap
többé nem ámít
tették ha maradt
neve már nem vitézi
reggelre egy-egy óra
szembenézni

VERS MINT GYERMEK

Megszülettél mert kimondtalak
te ruhátlan még cicomátlan
nemződnek szemefénye
bár ő se tudja
ahogy tested kirajzolódik
mivé növekedel
milyen sors vár rád a világban
hisz beléd ömleszthette vérét
a hétpróbáival sűrűsödöt
kalandjaival lüktetőt
megvilágosult nappalai

álmatlan éjszakái bérét
most hüledezve nézi
anyagtalán ajtókon dörömbölsz
ebből vajon mit is vesz észre
a földszint vagy kakastülő
lánya legénye
csak ami őt is mellbe vágta
csak ami őt is orrba verte
s lesz mennyének szánt hívívője
egyszeri találkozás
ismerős se

Horváth Elemér

HÁZI FELADAT

úgy írni mint mikes
szépen semmiért senkinek
száműzetésbe születni
s ugyanott halni meg

A KIÚZETÉS UTÁN

gyerekkel volt a paradicsomot
akkor felejtette el igazán
amikor érezte az idegent
aki nem volt teljesen idegen
kicsit ámulva nézett a testére
s aggódva hogy ekkora változás
maradandó nyomot hagy-e vajon
de pontosan tudta hogy mit csinál
be kellett rendezni a kisszobát
a színeket a számkivettetés
birodalmát (jégtáblán rózsakert)
s tette noha semmi gyakorlata
nem volt benne mindentudó
és bár halandó most már örök is

A PARADICSOM UTÁN

ami danténak sosem sikerült
nekem igen de persze nem tudom
hogy melyikünk járt jobban ő vagy én
az éden szebb ha csak elképzelem
ez minden kéjencnek nyilvánvaló
csak egy hetet kaptunk a szürke kis
pesti lakásban s amire a vágy
megszokta volna boldog önmagát
már mennünk is kellett a nagyvilág
két ellenkező sarkába neked
nem tudom mi maradt nekem
a paradicsom emlékezete
ezek a kínzott versek magyarul
őszintén szólva nem is dantei

A PESTI TALÁLKOZÁS

nézd én nem tudtam elfelejteni
rövid pesti találkozásunkat
az első perctől ahogy nyakamat
átkaroltad utolsó ígéretemig

köröttünk a legvidámabb barakk
még iszonyúbb volt firenze után
mint akkor amikor elhagytalak
húsz évvel korábban és örökre talán

neked volt bátorságod nem nekem
mikor megírtad azt a levelet
„mi dolgod odakünn? gyere haza”

megígértem és ma sem színlelem
hogy hazudtam hogy szerethesselek
s te adtad magad tudva hogy soha...

Tass Marianne

VARJÚ-SZIMFÓNIA

Benéz a varjú
ott ül az ágon
tünődve kérdi
kár volt-e minden

Kopog a varjú
kopogok én is
a gépem kérdi
kár volt-e minden

Elrejtett magvak
ülnek a hóban
kinőnek egyszer
nem tudja senki

Nem nőttem én fel
károg a varjú
ki tudja azt már
kár volt-e értem

Miskolczi Ambrus

FILOLÓGIA, SZELLEMTÖRTÉNET, TÖRTÉNELEM

Zolnai Béla (1890–1969) emlékezete*

Az emlékezet a szekuláris megváltás mennyországa. A kissé ördögi Martinovics Ignác és az angyaliaskodó Aljosa Karamazov egyaránt az emlékezetben kereste az örökkévalóságot. Talán az agnosztikus Zolnai Béla is erre készült. Írásait és irományait gondosan megőrizte, még azt is, ami kompromittáló. Így olyan tükörré állnak össze, amelyben megjelenik ember és világa, egyszóval megelevenedhet a kor: az első világhábo-

* A jelen dolgozat a SZELLEM ÉS NEMZET. BABITS MIHÁLY, ECKHARDT SÁNDOR, SZEKFŰ GYULA ÉS ZOLNAI BÉLA VILÁGÁRÓL (Napvilág Kiadó, 2001) című munkám tanulságainak egy részét foglalja össze, és rövidebb változata 2004. április 14-én előadásként hangzott el az MTA „Tamás Lajos emlékülés”-én.

rú előtti idők életöröme, a forradalmak reményei és keservei, a bűnbakkeresés orgiái, majd a konszolidáció viszonylagos normalitása és az előre érzett, de méreteiben nem sejtett katasztrófa, majd ami utána következett...

Zolnai Béla az ún. reformkonzervatív irányzathoz tartozott, a hagyomány és korszerűség ötvözését vallotta célként. Igazi polihisztor volt. Irodalomtörténészként indult, majd a nyelvésztétika máig legnagyobb művelője lett. Különös iróniája a sorsnak, hogy bár jó műfordítóként is tevékenykedett, írói kísérletei százalmasak, miközben jó tudós-újságíró volt. *A Hétnél* kezdte, majd két évtizeden keresztül önálló folyóiratot adott ki programszerű címmel: *Széphalom*. Miután 1920 táján halkán belelépett az akkor aktuális ideológiai pocsolóba, az antiszemitizmuséba, a *Múlt és jövő* komor figyelmeztetése nyomán magához tért, és azt a metapolitikát képviselte, amely gyilkos irónia és emelkedett humánus sajátos keveréke. A sors ajándéka volt, hogy Zolnai Béla a legliberálisabb szellemű magyar egyetemen, a szegedin lehetett tanár, és egyben a szabadkőművességet pótoló Rotary Klub tagja, többek között Móra Ferencsel, id. Bibó Istvánnal. Mint dékán és mint Sík Sándor, a papköltő közeli barátja, nem is tűrte, hogy felelőtlen elemek a tantermekben kitegyék a keresztet, és profanizálják azt a hitvilágot, amelynek mélységeit klasszikus érvénnyel tárta fel Rákóczi Ferenc életművében. Igazában azonban a biedermeierben volt otthon Zolnai Béla. Ez volt az ő ellenvilága. Hogy ezt megerősítse, némileg ahistorikus módon a görög antikvitásból vezette le; és így lehetett a magyar biedermeier „az örök biedermeier” megjelenési formája, partikularizmus és univerzalizmus egységét mutatva fel. Ugyanakkor Zolnai Béla igazi írói bravúrral tudta érzékeltetni azt a mentális állapotot, amelyben egyszerre élt a vágy a békés polgári otthon iránt, és magasan lobogott az önfeláldozás harcias szelleme a szabadságért. Erről értekezni, még ha ő maga az egyezményes világnézet hívének vallotta is magát, forradalmitett-számba ment az egyszerre forradalomellenes és militarizálódó világban. A *MAGYAR BIEDERMEIER* című monográfia így egyben a magyar liberalizmust kárhóztató, sokban mérvadó szemlélet élő cáfolata. Ezt a szemléletet a legmagasabb fokon, a nyárspolgáriság aktív atavizmusával és a modern ideológus körmönfonságával az elvben elvbarát kolléga, Szekfű Gyula képviselte, akit, ha kellett – Zolnai Béla – egyszerre felmagasztalt és elmarasztalt. 1943-ban a *Magyar Szemle* Szekfű-émlékszámában a hatvanadik születésnapját ünneplő történészpápát először „lírikus”-nak nevezte – amikor az Németh László éppen lírai szemlélete miatt minősítette tudománytalannak –, majd így helyezte el – mármint Zolnai Szekfűt – saját korában, alapvetően mégis a kort bírálva: „Szekfű legnagyobb hatású könyve kétségkívül a HÁROM NEMZEDÉK volt. Itt megint nehéz elválasztani az írói művészetet a mondanivaló súlyosságától. Tény, hogy Szekfű úgy tudta előadni eszméit, hogy a forradalmak utáni szellemi és politikai reakciónak egész ideológiája az ő könyvéből táplálkozott: kifejezte korát, és korát kifejezve irányítója lett korának. Bármiképpen gondolkozunk is a mai politika síkján erről a könyvről, megjelenésekor (1920) a nemzet úgy fogadta, mint régen várt igét, amelyben testet ölt egy új Magyarország evangéliuma. A hatvanhetes liberális félszázad mint a dekadencia szomorú korszaka: ez volt a tézis, amely a nemzeti erőknek társadalmi és nemzeti szervezkedését tűzte ki célul. A könyv eszméin mohón kaptak a vezércikkírók és népszónokok, akiknek hatásos bölcsessége mögött ezúttal egy történetfilozófus megfogalmazásai állottak...

A HÁROM NEMZEDÉK személyes élménye volt a szerzőnek, amint ő maga bevallja: a nemzeti katasztrófa okait kutatja könyvében. Szekfű itt kilépett a történetírónak múltba zárkózó hűvösségből, és a jelennek szól, néha a próféták ostorozó szavával. És a nemzet tűrte az ostort, keresve azokat, akikre átháríthatja a bűnösséget...”

Ismétlem, 1943-ban jelent ez meg, amikor a bűnbakkereső nemzet és vezetői már sodródtak és sodorták az országot s népét a nagy nemzeti katasztrófába. A reformkonzervatív egyetemi tanárok ekkor már a szellemi ellenállás harcosai. A szellem – mint tudjuk – trianoni szigetországunk szigete volt. Egyik jelentős terméke Eckhardt Sándornak A FRANCIA SZELLEM című 1938-ban megjelent műve. Jellemző, hogy Zolnai Béla a 276. oldalon alá is húzta Eckhardtnek azt a fejtegetését, amely szerint a XX. század elején Párizsban a magyar írók „szebb, teljesebb, igazságosabb életet véltek felfedezni a német tömbön túl”, majd az egész mű üzenetét így összegezte egyik lapszéli megjegyzésében: „*Ez a könyv a hitlerizmus gyűlöletén keresztül tér meg a francia-univerzális eszményhez.*”

Meghökkenítő észrevétel, mert Eckhardt Sándor természetesen nem említette a diktátor nevét sem. Viszont ki tagadná, hogy ez volt a mű metapolitikai üzenete. 1942-ben nyilván ezért adták ki Franciaországban. Zolnai Béla megjegyzése is a metapolitika jelentőségére utal. Önnön metapolitikájának jelentőségére is. Ezt alapvetően stilisztikai értekezéseiben érvényesítette, pontosabban nyelvszemléletében.

Zolnai Béla integratív, antipurista nyelvszemlélete a magyar szabadelvűség univerzalisztikus igényeit éltette. Legjobb példa erre az 1939-ben megjelent MI A MAGYAR? című kötetben A MAGYAR STÍLUS című tanulmánya, amelyet egyben a magyar szellemiség történetének is szánt, és természetesen saját kora szellemiségére akart hatni. Ezt az egyre szellemtelenebb szellemiséget az asszimiláció kérdése foglalkoztatta. Volt, aki a rossz asszimilációban látta a nemzeti süllyedés okát, mint Szekfű Gyula, és akadt, aki mindenfajta asszimilációt kárhooztatott, mint Németh László. Zolnai Béla velük szemben az általuk bálványozott Széchenyi Istvánra hivatkozott, mint aki „*a liberális asszimilációban látja a magyarság gazdagodását*”. Jellemző „*a szavak sorsára*” – hogy Zolnai egyik tanulmányának címével éljünk – az is, hogy mi történt a liberális jelzővel Zolnai tanulmányaiban. A MAGYAR STÍLUS francia változatában többször is előfordul, mint a magyarban. Tehát a szerző magyar lelke alaposabban élt az öncenzúrával, mint a francia. Az 1957-es kiadásból viszont a „cenzúra” emelte ki a szót, és vele az „örök magyar liberalizmus” (ha az „örök biedermeier” parafrázisával élhetünk) – több mint egy oldalt kitevő – dicséretét. De hát, mint maga a szerző is ebben a tanulmányában hangoztatta: „*A stílus célja a küzdés maga.*”

Zolnai Béla is küzdött a maga stílusáért. Az ellenfelek is minősítenek. Az első számú éppen apja, a tekintélyes Zolnai Gyula akadémikus volt, nagy purista, aki kegyetlenül személyeskedő cikket írt fia ellen a *Magyarosan* című purista fórumba, amely cikket – félreértések elkerülése végett – Xenophilus Antipaternek ajánlott. Ez a tudománytörténeti fejezet egyben „freudi dolog”, hogy magának a fiúnak egyik bizalmas leveléből idézzünk. Talán némileg az is „freudi dolog”, hogy a fiú oly sokban a nagyapára ütött, a hajdani 48-as honvédra, aki időnként azzal bosszantotta az osztrák tiszteket és lelkesítette a kispolgárokat, hogy még a családi kocsmában megforduló osztrák tisztek előtt is veres honvédsapkájában járt. Az unoka pedig egyszerre érvényesítette a természetes arisztokrata dédapa demokratizmusát és szellemivé szublimált arisztokratizmusát, például akkor is, amikor „*turáni kótyag*”-ként aposztrofálta a magyarkodó tudatlan ember típusát.

A filológia pszichoanalízise és a pszichoanalízis filológiája egyaránt a történelemhez, pontosabban a szellemtörténethez vezet. Ez volt az az ideológiai keret, amelyben Zolnai Béla tudománya elméletét és gyakorlatát összegezni próbálta. Az ő ideológiájára is jellemző, hogy frazeológiája elavult, de ha ezt lefejtjük, gyöngyszemszerű igazságok villannak fel. Például egyik dolgozata, a MAGYARCÉLÚ FILOLÓGIA már címével is

riaszt, pedig a transzkulturalitás oly termékeny gondolata járja át ezt a magyar romanisztika feladatairól szóló értekezést. Ebben ösztönző példaként emelte ki N. I. Apostolescu 1909-es doktori értekezését a francia irodalomnak a román irodalomra gyakorolt hatásáról, hangsúlyozva, hogy sikerült olyan művet írni, „*amely bekapcsolódik a jelen Franciaország szellemi csatáiba*”. De az megint riasztó, hogy „*mi sokszorosan több anyaggal tudjuk igazolni a nyugat-európai kultúrához való tartozásunkat*”. (Az érem másik oldala, hogy Apostolescu művét a román irodalomtörténet megtagadta, mert a román irodalom eredetisége elleni merényletet láttak benne, és továbbá az is mulatságos, hogy a felsőbbrendűség-tudat iránti igény miként épül be a mai eurofrazeológiába.) A múlt megjelenítéséről szóló következő aforisztikus észrevétel viszont a kanti kopernikuszi fordulathoz kapcsolódik: „*Nemcsak a jelen fejlődik, halad, hanem a múlt is folyton evolúál: nem pedig ismeretek és megmérhető igazságok tárháza, amelynek megkövült emlékei között, mint valami múzeumban újra meg újra végigsétálhatunk. A múlt képe folyton fluktuál, alakul, változik, aszerint, amint fluktuál, alakul, változik az ember lelki tartalma és struktúrája, amely ezt a múltat tükrözi és a maga képére és hasonlatosságára terenti. A tudományos gondolkodás naiv realistái persze nem veszik észre, hogy szubjektív szemüvegen át nézik a múltat, az irodalmi jelenségeket. A maguk szempontjait, a maguk látását, a maguk ismeretszerző módszerét örök érvényűnek, abszolút valóságának hiszik...*”

1949-ben be is köszöntött az abszolút igazság korszaka. Zolnai Bélának a nyelvtudományba kellett hátrálnia, ahol szintén Sztálin várta, de egészséges kajánságára vall, hogy még 1957-ben is hivatkozott a hatalmasnak kikiáltott nyelvészre, akinek köpönyegéből új uraink bújtak elő, és immár szégyellték a véres vörös holmit. A metapolitikát is újra kellett fogalmazni, és pedig a gondolat és a szó viszonyát. Ludwig Wittgenstein 1918-ban a TRACTATUS LOGICO-PHILOSOPHICUS előszavában ezt írta: „*Amit egyáltalán meg lehet mondani, azt meg lehet mondani világosan; amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.*” Világossága ellenére kétértelmű gondolat. Mert miután a bécsi filozófus oxfordi professzor lett, és állítólag – bár sokan vitatják – Sztálinnak kémkedett, fenti tételét a mindenkori kémek és képmutatók arany szabályának is lehet minősíteni. Tehát: tudni kell, mikor mit lehet mondani. Ugyanakkor egyértelmű annak jelzése, hogy „*ahhoz, hogy a gondolkodásnak határt szabjunk, tudnunk kellene gondolni e határ mindkét oldalát (azaz tudnunk kellene gondolni azt, ami nem gondolható). A határt tehát csak a nyelvben lehet megvonni, és az, ami e határon túl fekszik, egyszerűen értelmetlenség lesz*”. Más szóval: „*Nyelvem határai világom határait jelentik.*” A nyelv így veszélyes szabadság és önkéntes szolgaság világa is lehet.

Zolnai Béla a második világháborús és az azt követő emberpróbáló időkben a wittgensteini dilemmák nyomában járt, élve és átélve a kétértelműségek lehetőségeit, talán anélkül, hogy Wittgenstein munkáiban elmélyülhetett volna. A hallgatás nagyobb tett, mint a beszéd – fejtegette 1944-ben a *Magyar Nemzetben*: a megszállt Franciaországról a megszállandó Magyarországból, amelyet nemsokára újabb megszállók szabadítottak fel. Egyébként nem hallgatott. Kialakította metapolitikájának klasszikus műfaját: az ekhót, öt-hat bekezdésből álló kis elmélkedés, amelyben a humanista tudós tudományos problémáit napi politikai gondjaival ötvözte. A purizmus önellentmondásait például – az 1942. május 2-i számban – úgy figurázta ki, hogy a fajelmélet abszurditásaival kapcsolta össze, amikor a nyelvpitológiáról ejtett szót: „*Íme a nyelv terapeutikája: mikor már nagyon elszaporodnak a tősgyökeres egy tőből képzett szavak, azzal gyógyítja magát, hogy egészséges fajkeveredést hoz létre. A nyelv önfenntartó ösztöne idegen szavak formájára teremt magának hibrid és abszurd, de praktikus képződményeket, és becsapja velük a*

puristákat, akik az új, mesterséges »idegen« szavakat elfogadják magyarnak, bár a valójában magyarosabbá lett igazi idegen szavak ellen berzenkednek...

1943 júliusában pedig A NYELVSZEGÉNYÍTŐ PURIZMUSRÓL úgy értekezett Zolnai Béla, hogy a náciizmust véve célba, a magyar náciizmusra is sújtott, közben pedig elmondhatta, csak a magyar sajtónyelv pongyolaságát tette szóvá: „Egy berlini távirat Göbbels birodalmi miniszter új cikkét ismerteti. A miniszter félművelt intellektuellekről szól... És a magyar lapok így közlik Göbbels szavait: »Ezek azok, kiknek hiányzik a hit melegítő ereje...« Nyilvánvaló, hogy a német miniszter azért róttá meg a félművelt intellektuelleket, mert hiányzik belőlük a hit melegítő ereje! Éppen az a baj, hogy nem hiányzik nekik a hit melegítő ereje, megvannak hit nélkül is, nem vágyakoznak hit után.

A magyar félművelt intellektuellek ilyen szövegekből nehezen fognak megtanulni magyarul.”

Aztán beköszöntött a félműveltek aranykora. Magyarország lassan az élőhalottak országába lett, és annak, aki a polgári normalitásban élt, az elvtársi világ perverz bohózatként tárult elő. Zolnai Béla 1949 derekán A BESZÉDES CSÖND címmel írt megrázó valómást. Ez legszemlemesebb és legkomorabb „ekhója”. Az ekhót ő intézményesítette a *Magyar Nemzetben*, ebben a hajdan oly kitűnő lapban, ahol még Göbbelst is kifigurázta. Most, miként Heidegger a semmit osztályozta, úgy különítette el Zolnai Béla a csend formáit. *Negatív csöndnek* nevezte azt, ahogy Krisztus Pilátusnak nem válaszolt. Vajon úgy vélte, vége a keresztény béketűrésnek, amikor azt állította: „Ezzel a negatív hallgatással szemben azonban hivatkozhatunk olyan hallgatásokra, akik ékebben szólnak, mint maga a beszéd. Van beszédes csönd is. Ilyen: egy embercsoport kegyeletes némasága vagy a tér megborzasztó némasága.” Pascal, Ady, Maeterlinck, Meredith, József Attila, Heine, Alfred de Vigny idéztettek tanúságtévesre. Zolnai Béla nem volt költő. Inkább a téma kifejtése és elemzése érdekelt. Ezért cikkét is ironikus ígérettel fejezte be: „A hallgatásról, mint emberek közötti kifejező eszköztől, könyvet lehetne írni.”

Ez a könyv persze elmaradt. Zolnai Bélát annak rendje és módja szerint kidobták az MTA-ból. A szellem szétolvadt az ideológiai nyalakodás hevében, csak a humor élte tovább és a csend. És Zolnai később legfeljebb mosolyoghatott azon, hogy a kidobó kollégák magukat proletárnak álcázva valamelyik söntésben dobták be a felest, hogy könnyítsenek lelkükön, és tartsák a külső nyomást ellensúlyozó belső nyomást. Neki erre nem juthatott, mert az ún. tudóspótlékot is megvonták tőle, és így mint 1949 decemberében egyik hajdani, immár magasra került pártfogoltjának írta: „Örömmel láttam azt is, hogy fizetésosztáskor az előttem sorban álló érdemes altiszt tudóspótlékot vett föl.”

Zolnai Béla „beszédes csönd”-je belső moraj külső burka volt. A szabad alkotás öröme a szabad olvasásban rejlett. Jellemző, hogy Szekfű Gyula FORRADALOM UTÁN-jában semmi biztató üzenetet nem látott, holott a hazánk érdekeit Moszkvában képviselő egykori nagy szerző valamiféle metapolitikai szómágiával azt a reményét juttatta kifejezésre, hogy a Szovjetunió nem vezeti be a proletárdiktatúrát, hanem megtűr valamiféle „keleti demokráciát”. Zolnai a maga módján élvezte azt, ahogy bekerültünk a világtörténelem sodrába. „Az Egyház új háborút sem vár – olvasta és húzta alá Szekfű művében – XII. Pius pápa szinte naponta mondja békeszövegét [mire Zolnai Béla az oldalszélre még odaírta: Sztalin, Hitler], és bizonyára bűnös lehet az, aki felteszi róla, hogy az atomfegyver kutatásában öröme telnék. Az is bizonyosnak látszik, hogy a felebaráti szeretettel sem egyeztethető össze az a kívánság, hogy ez vagy az a felebarátunk atombombát kapjon a fejére.” Zolnai Béla lapszéli következtetése: „Inkább a felebarát dobja ránk az atombombát.”

Zolnai Béla, ha olvasott, lapszéli ceruzás megjegyzéseivel nem kímélte sem az író, sem a kort, és tegyük hozzá: saját magát sem, mert amit az ötvenes években például

Lamennais egyik művébe beleírkált, azért kaphatott volna néhány évet. Például Lamennais ama megállapítása mellé, hogy „*a miniszterelnök fejedelmi hóhér*” vagy: „*a törvény szeszély*”, odaírta a lapszélre az évszámot: „1953”, amikor pedig a romantikus abbé azon kesergett, hogy az emberek tökéletlen nyelvén kell beszélnie, akkor megjegyezte: „*Ha a nyelv elégtelen, akkor a gondolat több.*”

A „beszédcsönd” vihar előtti csend lett. Aztán 1956 nagy eseményeiből újra kihaltatszott a biztatás. A szolidaritás nagy élménye: 1956. Az a nemzeti egység, amelyről 1939-ben Zolnai Béla írt A MAGYAR STÍLUS-ban – akkor –, naiv álomnak tűnhetett. 1956 októberi forradalmában vagy lázadásában viszont a nyelv csodálatos egysége a nemzet egységében nyilvánult meg. 1848 emlékhelyein ünnepelték a felszabadulást: néhány napig, de meghatározó érvennyel, hiszen a magyar biedermeierből – a normális polgári élet nosztalgiájából, nem kis hősiesség árán – megint sikerült valamit megvalósítani; megváltoztatva azt a képet is, amely bennünk és rólunk élt önmagunkban és másokban.

1956 úgy is felfogható, mint 1848 mitológiája. Az emlékhelyek felkeresése nemcsak az utánzás aktuosa volt, hanem valamiféle mély lelki kapcsolatot hozott létre az alapító személyiségekkel és eseményekkel. E nagy forгатókönyv megvalósítása pedig valamiféle reintegráció élményét nyújtotta: a fajharc és az osztályharc sebeit gyógyító közösségi élményét, Hannah Arendt szavaival: „*az együttes cselekvésből eredő hatalom felvilágosító élményét*”, amikor „*merészen megvalósították az utca szabadságát*”, egyszerűen fellázdak: Szabadság és Igazság jegyében. 1956: „*királyi örökség*” – mint Albert Camus írta. Ez: „*a szabadság, amelyet nem választottak, hanem egyetlen nap alatt visszaadtak nekünk!*”

1957-ben jelent meg Zolnai Béla NYELV ÉS STÍLUS című tanulmánykötete. Harmincöt év munkáját foglalta magába. A reakció nem maradt el. Napirendre tűzetett a szellemtörténet ún. marxista bírálata. Martinkó András, a kitűnő irodalomtörténészt feltehetően mint „munkáskáder”-t – apja bányász lévén – beugratta valamelyik ún. marxista játékmester. Az óvatlan kritikus, Martinkó András egyébként nem is sejtette, hogy a vulgármarxista sablonok kötelező és inkább csak rituális alkalmazásával milyen érzelmi reakciókat vált ki a megbíráltból, akit – nyilván – nem akart megbántani. Végül is dicsérte a művet. Egyébként a marxista kritikus valójában éppen úgy nem volt marxista, mint a megbírált, sőt inkább ő érezhette magát áldozatnak, és ha olvasta (vona) Zolnai Béla válaszát, még inkább, legalább kettős áldozatnak.

Zolnai Béla meg is ragadta az alkalmat, hogy Martinkónak válaszolva az egész kornak feleljen. Talán sejtette is, hogy mi lesz könyvvé duzzadó vitairatának a sorsa. A régi barátnak, Keleti Artúrnak – aki jobban ismerte a dörgést – 1959. június 26-án a következőképpen számolt be: „*Szép az, amit érdek nélkül nem tetszik kiadni.*” A legszebb benne öncélúsága. Nem is adták ki. Az ÉSZ TRÓNFOSTÁSA című összegző fejezetet nem is készítette el, hiszen a címadó mű szerzőjét, Lukács Györgyöt internálták, és Zolnai aligha vágyott mellé. De ha belelapozunk a torzónak maradt kéziratba, akkor a szellem szabadságharcának lehetünk tanúi, a fajvédő ellenforradalmiság és az őt követő vulgármarxista obskurantizmus ellenében, amelyek ráépültek – negatív vonatkozásban egyébként serény – ún. keleti lomhaságunkra, amelyben Babits Mihály kereste az ugyancsak a MI A MAGYAR? című kötetbe írt esszéjében a megtartó erőt. Íme egy példa, amikor a megbírált saját tanulmánykötete egyik dolgozatáról külön kiemelte, hogy annak célja: „*bizonyítani, hogy argó szavaink hamar bejutnak az irodalomba és köznyelviesülnek (pl.: srác, дума, muri, balek). Ezt a szerintem figyelemre méltó konklúziót bírálóm agyonhallgatja, holott bírálói tiszte a könyv tartalmának ismertetésére is kötelezte volna*”. Zolnai Béla

gondolatmenete a továbbiakban szerves folytatása annak, amit A MAGYAR STÍLUS-ban a neopurizmus kapcsán kifejtett, és éppen ez hitelesíti – némi prókatori ravaszságra is valló – fejtegetéseit: „*Azt hiszem, egynémely nyelvpolitikusunkban titokban még mindig a fehérterror bűnös Budapestjének ködös képzetei működnek tovább. Akkor vált jelszóvá, hogy minden, ami »pesti«, az nem magyar, hanem idegen és irtani való! Minden ország büszke a fővárosára. Úgy tekintenek rá, mint a haladás, a fény, a kultúra centrumára. Páris: ville lumière... Csak nálunk igyekeznek fajvédelmi alapon, a »szűz« vidék nevében és más babonák segítségével gyűlöletet terjeszteni az új Babilon ellen.*

Ha Pesten elterjed és köznyelviessül egy szó – mint például a héber eredetű, rokonszenves srác, a szintén héber alma (nem), a cigány csaj (leány) – akkor rögtön lecsap rájuk a dilettáns nyelvvédő, és szent háborút hirdet ellenük. Nem annyira idegen eredetük miatt, mert ezt a szakemberek is csak újabban kutatják, hanem éppen bennszülöttségük, pestiességük okán...

Mintha Budapestet, a főváros népét, a pesti humort ki akarnák zárni a nyelvteremtésből, holott a magyarságnak ez a centruma termeli a legtöbb új szót.”

Budapest kultusza 1959-ben: a történelem iróniája is. Hiszen most ez lett a „bűnös város” 1956 forradalma miatt. A „srác” szó pedig meglehetősen feketelistára került a fiatalok részvétele nyomán. Ahogy Zolnai Béla a fehérterror Budapest-ellenességét az 1956-ot követő vörösteror légkörében megidézte srác szavunkkal, az mintha a történelem ironikus válasza volna a kérdésre: „Mi a magyar?”

E kérdést persze Zolnai Béla nem feszegette, az ily című kötetre sem utalt, amikor az irodalomtudomány doktora cím elnyerése végett – a kirúgott akadémikus – még 1956 előtt összeállította publikációs listáját. Ebben 1940-ben megjelent önálló kiadványként szerepel A MAGYAR STÍLUS. Viszont míg többi munkáját nem nagyon kommentálta, ezt már hosszabban, így látva lényegét: „*Igyekeztem a magyar nyelvtörténet és a mai nyelvállapot alapján dokumentumokkal alátámasztva a magyar nyelvi eszmény és a magyar nyelvkarakter lényegét jellemezni.*” És azt, hogy „*a magyar életben az írás nem életfokozó, hanem életfokozó; a stílus eszménye a dinamizmus és a színgazdagság*”. Talán nem fellengzősködés, ha Zolnai Bélát Antaioszhoz hasonlítjuk, a mitikus óriáshoz, akit ha tusa közben a földre vertek, anyjától: a Földtől új erőre kapott. Zolnai Béla az „*életfokozó*” nyelvben nyert új erőt. Utolsó könyvének üzenete sem öncélú. Ő, aki 1944 márciusának végén Kolozsvárott Voltaire-ről írva azon tűnődött el, hogy „*Goethe szerint ő alapozta meg véglegesen a szellem birodalmát Európa lelki közösségében. De hová lett azóta az Erasmusok, Voltaire-ek lelki közössége?*”, 1963-ban megjelent újabb tanulmánykötetével: a NYELV ÉS HANGULAT-tal a tények és az értelem elvesztett harmóniája felé tartott. Imre Sándor 1879-i figyelmeztetését idézve: „*itt is a tudomány hatalma a legtöbb, itt is csak a tények felett s csak az értelem mondhat útéletet*”, így üzent a világnak – mint látni fogjuk – János evangéliumának parafrázisával és még a következő szavakkal: „*A formák és hangok változásainak társadalmi törvényszerűsége vagy történeti egymásutánja mellett tárgya lehet a nyelv-tudománynak az a nyelvi élet is, amely egyéni kezdeményezésre és közösségi szankcióval előttiünk teremt magának az új formákat, vagy öncélú akusztikai eszközökkel – gyarapítja önmagát. Ennek éppúgy jelene, múltja és jövője, örök története van, mint minden nyelvi jelenségnek. A nyelv ebből a szempontból nemcsak mechanikus fizikai történettel bír, hanem mint az emberi érzélem-értelem-társadalom folyton alakuló emanációja is előttiünk áll. A tudomány az élet teljességét vizsgálja.*

Kezdetben vala a hang. De a hang nemcsak élettelen fizikai tünemény, hanem maga is: lelkes élet.”

A beszéd visszanyerte méltóságát? Ki tudja. Egyértelmű, hogy Zolnai Béla visszata-

lált a tudományban rejlt eksztatikus örömhöz, amelyeket igazán önnön mítoszunk nyújthat. Zolnai Béla ugyan nem alakította ki saját mítoszá, de csodálattal adózott azoknak, akik erre képesek voltak. Tanítványának és keresztfiának, Radnóti Miklós-nak a kötetében, miután a SEM EMLÉK, SEM VARÁZSLAT című vers egyik sorát aláhúzta: „és tudtam, hogy egy angyal kísér, kezében kard van”, megjegyezte: „Van neki is mítosza, mint Adynak.” Zolnai stíluskultuszában viszont van valami felszabadító lendület, mint általában a mítoszb, amelyért Kerényi Károly és Thomas Mann oly kemény harcot folytatott a barna gnózis ellen. Mégis, ha van mítosza Zolnainak, akkor az a szabadság és a nyelv mítosza. Mert, mint A MAGYAR STÍLUS-ban írta: „A magyar [stílus] teljes írói, kifejezési szabadságot követel magának. A francia normákat követ, regulákat vár és kap. Ebből a szabadságelvből folyik a magyar nyelv hallatlan gazdagsága szavakban, formákban. Életfönn tartó princípiuma nem az elzárkózás, hanem az asszimiláció, az idegen elemek befogadása és magyarosítása.” Így: „Mint valami natura naturans, teremtő tevékenységben önmagát sokszorozza a magyar nyelv, néha egészen buja vegetációt hozva létre.” Ennek akart ő a krónikása lenni, ha már író nem lehetett, mert önéletrajzi regénye bizony gyengégre sikerült, de lehet még nagy naplóíró, ha zárolt naplója majd felszabadul a kutatási tilalom alól. Különös játéka a tudománytörténetnek, hogy filológia és történetírás, egyszóval az embertudomány interdiszciplináris egységét a magyar romansztika olyan irodalomtörténetész művelőjének életművére példázza, aki egyben a magyar stílelemzés klasszikusa: Zolnai Béla, aki 1956 után már újra kimondhatta az élet teljessége iránti igényt.

Az alkotás örömét azonban alaposan korlátozták a mostoha megélhetési viszonyok. Maradt az agkori gyermettség önélvezete. Az, hogy mint „néger”, a készülő nagy francia szótárba nem létező szavakat talált ki, ő, aki magyar LAROUSSE-t szeretett volna írni, és végre befejezni Romain Rolland JEAN CHRISTOPHE-jának a lefordítását. Prózaibb, de hatékonyabb örömcskét szerzett, hogy gondosan alulbélyegezte újévi üdvözléteit az egyik nagy nyelvész akadémikusnak, aki rosszul lett, ha portót kellett fizetnie. Aztán a *rescensus ad superos* fájdalmas folyamatában kimerültek a tréfálkozókedv tartalékai. Mert ugyan tanulmányait kötetbe foglalhatta, láttuk, az egyik (NYELV ÉS STÍLUS) már 1957-ben megjelent, a másik (NYELV ÉS HANGULAT) pedig 1964-ben, mégis, amikor újra átnézhete életművet, úgy érezhette, van oka félni, netán fejére olvashatják egy-egy hajdani élesebb megnyilvánulását. Például azt az 1922-es cikkét, amelyben a szellemtörténetről és a nyelvtudományról értekezve azt fejtette ki, hogy a kommunista irodalom nagybetűs ember szavában, ill. a „sok Ember-handabandázás”-ban miként „foglatatják az egész kommunista ideológia”. Éspedig – az általa később is nagy íróként becsült – Kassák Lajos MESTEREMBEREK című –, „egyébként szép” – versében „az Isten-ember után mesterember lett az irodalom ideálja; igaz, hogy ez az egész irodalmi forrongás ma már csak – pohár víz [...] Az ember a társadalmi rend kizsákmányoltja: »Ember-olajat liheg a csapágy!«” Idézett hely: Komját Aladár: ÚJ INTERNATIONALE. 1919. 5.) Így: „Az ember szó tartalmi változása magának az embernek világnézeti változásait tünteti föl.” Valószínű, hogy Gáldi László ezekre a passzusokra is gondolt, amikor nekrológiájában kiemelte, hogy Zolnai Béla „a nyelv művésze maradt akkor is, amikor [...] páratlan fnomsággal elemezte ember szavunk jelentéstartalmának fejlődését”. Egyébként amikor 1926-ban A LÁTHATÓ NYELV című izgalmas tanulmányában, azt vizsgálva, hogy milyen „érzelmi velejárója [van] az írásnak”, a magyar avantgarde-ról nagy megértéssel írt. Ekkor már befutott ember volt, nem kellett bizonyítania. A helyzet is stabilizálódott. A szellem is mintha visszanyerte volna méltóságát...

A szellem ethoszában élő metapolitika hordozói mind tragikusan elmagányosodva haltak meg. Az ember amitől fél, az gyakran beteljesedik: Zolnai Béla, akit mindig iz-

gatott az elmebetegek nyelvteremtő képessége, a hajdani barát, a költő Juhász Gyula sorsától tartott, és arra jutott, beszédképtelen élőhalottá vált, miután többször is felidézhetette, miként írta meg a szegedi költő egyik nagy szonettjében Baudelaire elméjének elborulását. És immár ki tudja, mit gondolhatott?

A „bolondok” bölcsessége túl van a miénken, és megvan az a kiváltságuk, hogy ki-nevethetnek minket. De egy ideig együtt nevethetünk azon a világon, amely megbolondítja önmagát, kezdve azzal, hogy fokozatosan elpusztítja a nyelvet, és felvillantja a kérdést: Lehet-e élet nyelv nélkül? Lehet-e nyelv nélküli gondolat, ha tumbol a gondolat nélküli beszéd? És elméletileg elgondolható, hogy a hang nemcsak kezdetben „vala”, hanem a végén is? Zolnai Béla embertudományának, életének és sorsának legnagyobb tanulsága most talán az, hogy nyelvi világunk minősége életünk minőségének nemcsak folyománya, hanem alakítója is. Ez közhely, bár Zolnai Béla életműve közhelyszerű elemekkel nem jellemezhető. Rendhagyó és rendkívüli munkájáért, emberi botlásait helyrehozó erkölcsi tartásáért tiszteljük, és emlékezünk rá, abban a reményben is, hogy írásai révén az élet elvesztett teljességének nosztalgiájából talán még visszanyerhetünk valamit, bár tudnunk kell, hogy a nosztalgiákat történetiségükben kell szemlélnünk, a kifinomult filológia és szellemtörténet, de maga a durva történelem is erre figyelmeztet.

Deák Ágnes

DEÁK, A MAGYAROK MÓZESE

Deák Ferenc és a kortárs utókor, 1876*

Nehéz olyan kiemelkedő politikai személyiséget elképzelni, aki egyéniségénél fogva kevésbé volt vagy lehet alkalmas a mítoszteremtésre, mint Deák Ferenc. Közismert puritán életmódja, az ahhoz való feltétlen ragaszkodás mindennapi gesztusai, idegenkedése a politikai színpad hősi pózaitól a kortársak előtt éppúgy ismert volt, ahogy az utókor előtt is. Politikusként sem tartott igényt piederasztálra. Igen jellemző az az anekdotaszerű, mégis hihető történet, melyet Pulszky Ferenc örökített meg, miszerint ő utólag érdeklődött, valójában kinek is köszönhető a kiegyezés tető alá hozása. A megkérdezettek, Andrassy Gyula gróf, Eötvös József báró, Lónyay Menyhért, ahogy Csengery Antal is, saját nyilvános vagy a színpad mögött eljátszott szerepüket emelték ki, kivéve Deák Ferencet, aki szerint Andrassy modora és összekötései győzték le az ellenszenvet az udvarnál, s csak ez tette lehetővé a megegyezést.¹ Deák még annak gondolatától is berzenkedett, hogy beszédeit valaha is összegyűjtsék, kiadják majd, mondván, azok a napi politikai aktualitások szülöttei, nem érdemelnek ezen túlmenő figyelmet.²

* Előadásként elhangzott a DEÁK ÉS UTÓDAI – MAGYAR IGAZSÁGÜGYI MINISZTEREK 1848/49-BEN ÉS A DUALIZMUS KORÁBAN című konferencián, Pécsen 2003. november 20-án.